

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SARA ADİL QIZI VAHABOVA

**ELÇİNİN DRAMLARININ DİLİ
VƏ ÜSLUBU**

10.02.01 – Azərbaycan dili

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

NAXÇIVAN – 2010

İş Naxçıvan Dövlət Universitetinin «Azərbaycan dilçiliyi» kafed-
rasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya elmləri doktoru, professor
SEVİNDİK İSLAM OĞLU VƏLİYEV

Rəsmi opponətlər: Əməkdar elm xadimi, filologiya
elmləri doktoru, professor
NİZAMİ MANAF OĞLU XUDİYEV

Filologiya elmləri namizədi
FİRİDUN HƏSƏN OĞLU RZAYEV

Aparıcı təşkilat: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Müasir Azərbaycan dili şöbəsi

Müdafiə «29» iyun 2010-cu il tarixdə saat 13.00-da
Naxçıvan Dövlət Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən N.02.121
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 7012, Naxçıvan şəhəri, Universitet şəhərçiyi, Əsas
bina, I mərtəbə, Böyük akt zalı.

Dissertasiya ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi kitabxana-
sında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «25» may 2010-cu ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:**

dos. İ.Z.CƏFƏROV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər bir yazıçının əsərlərində mənsub olduğu xalqın dil xüsusiyyətləri, tarixi keçmişi və müəyyən mənada xalqın təsəvvürlərini özündə yaşadan dil nümunələri mövcuddur. Yazıçı və dil problemi ilə məşğul olan tədqiqatçıların qarşısında duran əsas vəzifə sənətkarın dildən istifadə ustalığı və bacarığının maksimum imkanlarını üzə çıxarmaqdan ibarət olmalıdır.

Təkcə nəsrinin deyil, həmçinin də dram əsərlərinin dil və üslubu üzərində tədqiqat işlərinin aparılmasına ehtiyac duyulan yazıçılardan biri də Elçin Əfəndiyevdir. E.Əfəndiyevin dramaturgiyası «zamanı, məhz dramaturqla müasir insanı düşündürən mənəvi-əxlaqi və sosial problemləri əhatə edir»¹.

«Dram dili danışiq dili ilə ədəbi dilin özünəməxsus kontaminasiyasıdır»². Bu baxımdan dramaturq Elçinin canlı dilimizin frazeoloji və sintaktik lüğəvi vahidlərindən ustalıqla istifadə etməsi və bu vasitələrin bədiiliyi, emosionallığı, ekspressivliyi ilə fərqlənməsi aktualıq kəsb edir.

Bədi əsərlər içərisində dramaturgiya janrı xüsusi yer və mövqe tutur. Elçin bütün dramlarında son dərəcə rəngarəng nitq vasitələrindən – ümumişlək, dialekt, köhnəlmiş sözlərdən, vulqarizmlərdən, həmçinin alınma terminlərdən daha çox istifadə etmişdir ki, bu da personajların fərdiləşdirilməsi və tipikləşdirilməsində müəllifin müxtəlif dil vahidlərinə münasibətini aydınlaşdırmış olur. Bunlardan əlavə, yazıçının dilimizin ifadə imkanlarını zənginləşdirən frazeoloji ifadələrdən, leksik-semantik söz qatlarından və məcazlar sistemindən geniş şəkildə istifadəsi dilimizin inkişafı baxımından da əhəmiyyətli görünür.

Bu tədqiqat işi dramaturqun tipik dil-nitq vasitələrindən istifadə bacarığını da ortaya çıxarır. Bu da gələcəkdə dram dili və üslubu ilə bağlı yazılacaq monoqrafik araşdırmalar üçün müəyyən istiqamətlər verə bilər.

Bu tədqiqat əsərinin aktuallığı bir də onunla şərtlənir ki, Elçin dram əsərlərini cazibədar bir üslubda, şirin dil ilə yazmışdır. Dramaturqun dram əsərlərindəki obraz və personajların nitq rəngləri, çalarları, danışiq tərzləri oxucu və tamaşaçının qəlbini rıqqətə gətirmək gücünə malikdir. Elə buna görədir ki, yazıçının bütün dramları Azərbaycan

¹ Səfiyev A. Azərbaycan sovet komediyasında müsbət ideal məsələsi // Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: 1964, s.47-58

² Шерба Л.Б. Современный русский литературный язык // Журнал «Русский язык в школе», 1939, №4, с.25

dilinin mənə dərinliyi və ifadə gözəlliyi ilə birbaşa təmasdadır.

Elçinin dramlarında müxtəlif surətlərin nitqi, onların ictimai-siyasi baxışları, şəxsi əqidələri yazıçı dilinin üslub çalarının müxtəlifliyi ilə seçilir. Bütün bunlara görə də Elçinin dramaturgiya dili keyfiyyət, bədii forma və sənətkarlıq axtarışları baxımından bizim dissertasiya üçün zəngin material verir, mövzunun aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqatın obyektı və materialı. Elçinin bütün dram əsərlərinin dili tədqiqat obyektı və materialı kimi götürülmüşdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Elçinin dramaturgiya dilinin leksik-semantik, frazeoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini tədqiq edib öyrənməkdir.

Mövzunun daha geniş, ətraflı təhlilinin verilməsi aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlıdır:

- yazıçının dram dilinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- dram dilindəki frazeoloji layın semantiksini müəyyənləşdirmək;
- dram dilindəki dialoqların, replikaların təbiətini açmaq;
- yazıçının dram dilindəki personajların özünəməxsus nitq əlamətlərini aşkar etmək;
- replikaların inkişafı prosesində meydana çıxan nitq - dil əlamətlərini sistemləşdirmək;
- sənətkarın dram yaradıcılığında sintaktik vasitələrin yeri və rolunu dəqiqləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi aşağıdakı cəhətlərlə müəyyənləşir:

- Elçinin dramaturgiya dilinin ilk dəfə dilçilik aspektində öyrənilməsi;
- Bədii dilin ən qüvvətli ifadə vasitələrindən olan frazeoloji birləşmələrin Elçinin üslubunda bir sıra səciyyəvi cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi və geniş təhlil edilməsi;
- Elçinin dram dilinin leksikasında mühüm yer tutan ana dilimizin əsas lüğət fonduna daxil olan leksik vahidlər, ümumişlək sözlər, yeni sözlər, alınma sözlər, rusizmlər, dialekt və şivə sözlər, köhnəlmiş sözlər, vulqarizmlər, təqlidi sözlərin semantik və üslubi məqamlarının geniş şərhı;
- Elçinin dram dilinin onomastikasının xarakterik cəhətlərinin tədqiqata cəlb olunması;
- Elçinin dramlarındakı personajların nitq xüsusiyyətlərinin hər tərəfli araşdırılması;
- Elçinin dram dilinə həsr edilmiş bu əsərdə yazıçının bədii dilinə,

dram dilinin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərə, sözün geniş mənasında dil mədəniyyətinin bütün sahələrinə yaradıcı şəkildə yanaşılması.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu əsərdən Elçin yaradıcılığının bəzi səciyyəvi cəhətlərini, ümumiyyətlə, dram dilinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün əsaslı mənbə kimi istifadə etmək olar. İş ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tələbələri, dram sənəti ilə məşğul olan aktyorlar üçün əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda dilçilər, xüsusilə Elçin yaradıcılığı ilə məşğul olanlar bundan əhəmiyyətli tədris vəsaiti kimi də istifadə edə bilər.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Elçinin dram əsərlərinin dilinə qiymət verilərkən, oradakı dil xüsusiyyətləri səciyyələndirilərkən təsvir metodundan (sinxiron təhlil metodu) istifadə edilmişdir. Bu metodun köməyi ilə Elçin dramaturgiyasındakı dil vahidləri və onların əlamətləri aşkar olunur, ayrı-ayrı mərhələlər üzrə (I – ismi nominativ və funksional vahidlər olan söz və cümlə mətindən və ya nitq kəsiyindən – parçasından seçilir; II – seçilmiş vahidlərin tərkib hissələri, yəni struktur vahidləri müəyyənləşdirilir; III – seçilmiş nominativ-kommunikativ və struktur dil vahidləri təsvir və izah olunur) interpretasiya edilir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını Elçinin dram dilinə obyektiv qiymət verilməsi təşkil edir. Tədqiqat işinin hazırlanmasında filoloq alimlərin və dilçilərin dramaturgiya dili barədəki fikir və mülahizələri əsas götürülmüşdür. Dissertasiyada müasir dram yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatçıların fikir və mülahizələrindən, nəzəri tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbəyinin əsasını M.F.Axundovla başlayan və C.Cabbarlı, H.Cavid, N.Vəzirov, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilən Azərbaycan dramaturgiyası və Elçinin əsərləri təşkil edir. Şübhəsiz ki, bu əsərlərin tədqiqinə dair yazılmış elmi kitablar, məqalələr və digər araşdırmalardan da bir mənbə kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işinin mövzusu NDU-nun «Azərbaycan dilçiliyi» kafedrasının 26 dekabr 2003-cü il tarixli (protokol №23) iclasında müəyyənləşdirilmiş, universitetin elmi şurasının 02 yanvar 2004-cü il tarixli (protokol 06) iclasında təsdiq edilmiş və 16 mart 2005-ci il tarixdə AMEA Dilçilik ixtisası üzrə əlaqələndirmə şurasında qeydiyyatata alınmışdır.

Dissertasiyanın hər bir fəslə, yarımfəslinə dair məqalələr çap olunmuşdur. Mövzu ilə əlaqədar elmi-nəzəri seminarlarda, konfranslarda məruzələr edilmişdir.

İşin quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**Giriş**» hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti və s. diqqətə çəkilir.

Dissertasiyanın I fəslı «**Elçinin dram dilində leksik-semantik və frazeoloji vahidlər**» adlanır. «**Elçinin yaradıcılığında dramaturgiyanın yeri və mövqeyi**» adlanan I fəslin birinci yarımfəslində Elçinin ədəbiyyatımızda görkəmli nasir, tənqidçi və dramaturq kimi tanınmasından, çağdaş dramaturgiyanın realist dil xəzinəsindən yaradıcılıqla istifadə edilməsindən bəhs edilir. Bu fəslin «**Elçinin dram dilinin leksik-üslubi xüsusiyyətləri**» adlanan ikinci yarımfəslində göstərilir ki, Elçinin pyesləri təkcə məzmun, ideya, ictimai əhəmiyyətinə görə deyil, həmçinin də bədii dil çalarlarına görə gözəl sənət nümunələri sayıla bilər. Onun yaratdığı obrazlar fərdi, tipik nitq xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Sözsüz, yazıçının dram dilindəki sadəlik, aydınlıq, ifadəlilik, yığcamlıq daha çox doğma dilimizin leksik vahidləri ilə əlaqədardır.

Elçinin dram dilindəki ümumişlək sözlər çoxluq təşkil etməklə yanaşı, eyni zamanda morfoloji və sintaktik üsulla yeni sözlərin yaranması üçün baza rolunu da oynayır.

Digər söz sənətkarlarımız kimi, Elçin də yeni söz və ifadələri dramlarında işlətməklə əsərlərinin bədii təsir gücünü, ifadə potensialını artırmağa nail olmuşdur. Elçin dramlarında bəzən yeni sözlərdən tipikləşdirmə məqsədilə istifadə edir. Məsələn; o, «Ah, Paris, Paris» pyesində «kompyüter» neologizmini Əsədullanın nitqində dəfələrlə işlədərək bu obrazı tipikləşdirmişdir.

Dram dilindəki valyuta, dollar, aristokrat, kompyüter, otel, mitinq, kompanion, villa, intervü, müstəqillik, kimi neologizmlər mətn daxilində müəyyən üslubi səciyyə daşıyır. Bu sözləri yazıçı müxtəlif dillərdən götürərək surətlərin səciyyələndirilməsində istifadə etmişdir.

Elçin dram dilində ümumxalq dilində özünə müəyyən qədər yer tutmuş malades, dokument, abort, davay, mod, xolodelnik, aferist, oçered, şans, pyaniskə, papa, mama, agent, şofer və s. kimi rusizmlər müəyyən üslubi çalarlıq üçün işlədilmişdir. Elçinin rusizmlərindən istifadə fəndlərində xüsusi bir çeviklik müşahidə olunur.

Yazıçı dialoji nitqdə ingilis və fransız dillərinə məxsus bonjur, bardon, madumazel, müsyö, mersi, boku, may, not, lord, blank və s.

sözlərdən də istifadə edir. Bu sözlər də dramların dilinə səbəbsiz daxil edilməmişdir.

Elçin dialektizmlərdən məqsəduyğun şəkildə, yerli-yerində istifadə etmişdir. Dialektizmlərin yazıcının dramlarında istifadə olunması heç bir çətinlik və anlaşılmazlıq yaratmır. Müəllif onlardan məharətlə, ustalıqla istifadə etmişdir. Elçin dialekt sözlərdən milli kolorit yaradan bədii vasitə kimi istifadə etmiş, onlarla fikri daha təsirli vermək məqsədi güdmüşdür. Yazıçı xalq danışığı dilinə məxsus yaxınlığı göstərmək üçün xalqa daha çox doğma olan şivə sözlərindən istifadə edərək nitq şəraitini dəyişir, ona xüsusi emosionallıq verir. Məsələn:

Əsədulla – Sən o qələti ələdün, ələməmiş olasan! Sən demədün, mən eşitmədüm! Bildin? Özüvü yaxçı apararsan, mən də sənə kömək eləyəyəm, burda bir yaxçı qız alarıq sənə! Gic olmaginə! Davay! Görmürsən gedir? Davay! Züleyxa xanım barəsində bir – iki kəlmə deginə! (Ddq., s.39).

Dramların dilində fonetik və morfoloji dialektizmlərin tərkibi fərqli quruluşda müşahidə olunur: atana – atova, nə oldu – noldu, ayə – alə, gününə – günüvə, var idi – varıydı, qadanı – qadovu, bunlar – bunnar, eliyək – əliyək

Dialekt sözlərinə dramaturqun öz təsvir dilində də rast gəlmək olur. Məsələn, dramaturq ədəbi dildəki «çiskin» sözünü dialektdəki «çisək» şəklində işlədir.

Elçin vulqarizmlərdən, adətən, tipik şərait və mühitin gerçəkləşməsi məqsədilə istifadə etmişdir. Dramlarda, demək olar ki, müəllif dilində olan vulqar söz və ifadələrə rast gəlmirik. Vulqarizmlər, əsasən, dialoq nitqinin tərkib elementlərindən olub, personajların nitqini fərdiləşdirir, onu tip şəklinə salır. Məsələn:

Direktor – Vur! Vur! Köpək oğlu, köpək!... İt oğlu, it!.. Eşşək oğlu, eşşək! (Ddq., s.96).

Personajların nitqində kobud sözlər, adətən, obrazların bir – birinə mənfi münasibətindən doğur.

Elçinin dram dilində bəzən personajın nitqi birdən kəsilir, vulqar söz və ya ifadə nöqtələrlə əvəzlənir. İşlənməsi mümkün olmayan söz və ifadələr olduqda həmin hal baş verir.

Dramların dilində vulqar vasitələrin quruluş xüsusiyyətləri də maraqlıdır. Vulqarizmlərin bir qismi tək – tək sözlərdən (toyuq, eşşək, öküz, köpək, it, ifritə, heyvərə, çuşka və s.), bir qismi söz birləşmələrindən ibarətdir (eşşək oğlu eşşək, it oğlu, köpək oğlu, mürdəşir oğlu, ay axmaq, axmağın biri axmaq, ağ ciyər oğlu ağciyər və s.).

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslə «**Dram dilinin semantik xüsusiyyətləri**»

yətləri» adlanır. Bu yarımfasil iki bənddən ibarətdir. Yarımfaslin birinci bəndində dram dilində işlənən çoxmənalı sözlər, omonim, antonim və sinonimlərdən bəhs edilir.

Yazıçı dram dilində çoxmənalı sözlərdən bacarıqla istifadə etməklə müəyyən üslubi məqsədlərə nail ola bilmişdir. Məsələn: «qucaq» sözünə fikir verək. Bu söz Elçinin dram dilində aşağıdakı mənaları təsbit edə bilir: 1) Bufetin qucağı; 2) insanın qucağı.

Baş rejissor – Əşşi!.. Gülzarın qucağı bəyəm vağzal bufetidi? Elə gərək nəse alsın qucağına?! (Ddq., s.106).

Elçin dram dilində omonimlərdən iki istiqamətdə istifadə etmişdir:

1. Üslubi effekt yaratmaq, oxucuya güclü emosional təsir göstərmək məqsədilə omonim sözləri qəsdən birini digəri ilə qarşılaşdırır. Məsələn: üz (surət) – üz (üzmək) – üz (qoparmaq); gəlin (gəlmək) – gəlin (qız-gəlin).

2. Leksik – semantik omonimlərdən fərqli omoformalar dram dilində qeyri – iradi olaraq və yaxud obrazın omonim sözün mənasını bilməməsi ucbatından qəsdən qarşılaşdırılır. Məsələn:

Doktor Mahmud bəy – Belə yaramaz, Hacı!

Qoçu Həsənqulu – Nöş yaramaz, alə? Alə, qədəşə yaramaz deyirsən?! (Bn., s.158).

Elçin dramlarında antonimlərin bütün mənə növlərini hərəkətə gətirmişdir.

1. Əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyət anlayışlı antonimlər: pis – yaxşı, dəli – ağıllı, lotu – qorxaq, ulu – alçaq, cavan – kaftar, gözəl – kifir və s.

2. Məkan anlayışlı antonimlər: yavuuq – uzaq, aşağı – yuxarı, yer – göy.

3. Hal, hərəkət və vəziyyət anlayışlı antonimlər: ölü – diri, getmək – qayıtmaq, xoşbəxt – bədbəxt və s.

4. Vaxt, ölçü və miqdar anlayışlı antonimlər: axşam – səhər, axır – əvvəl, böyük – kiçik, az – çox və s.

Elçinin dram dili üzərində apardığımız müşahidələr göstərir ki, yazıçının dramaturgiya dili sinonimlərlə zəngin olmaqla bərabər, eyni zamanda buradakı sinonim cərgələr bir sıra üslubi keyfiyyətlərə də malikdir. Məsələn:

Baş redaktor – Arzularım var, bildirim... Ancaq kağız kağızdı, bəli güc - bəla ilə tapmaq olur, mətbəə də mətbəədi, axırı ki, çap edir qəzeti... Bəs bu insanlar?.. Bu adamlar?.. (Ddq., s.176).

Yazıçının personajın vəziyyəti ilə bağlı işlətdiyi sinonimik sadala-

malar fikrin emosional təsirini artırır, onu yüksək hiss – həyəcanla ifadə etməyə imkan verir. Məsələn:

Əsədulla - (özündən çıxır) Ay bala, ay uşaq, ay arvad, ay tovarış, xanım, bəy, alə, süz heç nə başa düşmürsüz.. (Ddq., s.58).

Dramlarda vulqar sinonimlər dialoq nitqində ardıcıl olaraq işləndə obrazın xarakterinin açılmasına kömək edir, komik situasiya yaradır: Məsələn:

İkinci qız – Ay aferist!..

Qadın – Julik!.. (Ddq., s.57-58).

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslinin ikinci bəndi «**Dram dilində personajların nitq xüsusiyyətləri və evfemizmlərdən istifadə**» adlanır.

Elçin dramlarında personajların nitqini müxtəlif bədii dil vasitələri ilə fərdiləşdirir. Dramlara səpələnmiş komik nitq əlamətləri müxtəlif obrazların nitqində cəmlənir. Komik nitq elementləri dramların dilinə güclü gülüş gətirir.

Elçinin fərdi nitq boyaları içərisində əcnəbi dil mühiti xüsusilə seçilir. Bu yazıçının bədii dilinə zərrə qədər kölgə salmır, əksinə, bədii üslubda komik nitq situasiyası yaradır.

Qeyri millətin – rusun Azərbaycan dilində danışığı dramların dilinə güclü gülüş gətirir. Bu, müəllifin «Mənim sevimli dəlim» komediya-sındakı Panteleymon Polikarpoviçin nitqində xüsusi bir xətt təşkil edir.

Elçin «Mənim ərim dəlidir» irihəcmli komediyasında Dost obrazını fərdiləşdirmək məqsədilə onun nitqini türk söz və ifadələri üzərində qurur. Dostun nitqində işlənən türk sözləri aşağıdakılardır: gün aydın, iyi günlər, kəndinə gəl, iyi, fəna, mələfə, buldum, əvət, türlü, nasıl, sokak, cocuq, yanır, delikanlı, arkadaş, əfəndi, şurası, sayın, yavru, kaç, yapmaq və s.

Elçin adi ümumişlək sözləri ustalıqla komik plana uyğunlaşdırabilmiş və bu söz və ifadələrin müxtəlif mənə çalarlarından uğurla faydalanmışdır. Müəllifin «Poçt şöbəsində xəyal» dramında «vəfat etmək» frazeoloji vahidinin doğurduğu komik effektdə diqqət yetirək.

Yoldaş Tək – Bu gün səhərdən gözümə kefsiz dəyirsiniz, yoldaş Ədilə, bir hadisə baş verməyib ki?

Ədilə – (biganəliklə). Qayınatam vəfat edib, Yoldaş Tək.

Yoldaş Tək – (eynəyini düzəldərək çox ciddi). Yəni lap rəsmi surətdə vəfat edib?

Ədilə – (eyni biganəliklə). Yox, rəsmi surətdə yox... (Bd. və ə., s.271).

Elçinin dram dilində evfemizmlərdən daha çox bədii ehtirası gücləndirmək, obrazlılıq, emosionallıq yaratmaq məqsədilə istifadə edi-

lir. Evfemizm yerində işlədilən söz, birləşmə, ifadə mətnində yeni mənə kəsb edir. Başqa sözlə, müəyyən mənə dəyişikliyi əmələ gətirir. Məsələn, yazıçı «araq» əvəzinə, «ceyran südü» ifadəsini işlədir.

Dramların dilində xoşagəlməz söz və ifadələrin «o söz», «elə bil», «irəq olsun» ifadələri ilə əvəz edilməsi də xüsusi bir priyom hesab edilə bilər. Məsələn:

Qonşu – Bu bədbəxt deyəsən o söz! (Baş barmağını aparıb gicgahında fırladır). Başlayıb öz – özünə danışmağa... (Esə., s.406).

I fəslin dördüncü yarımfəslə **«Dram dilində frazeoloji vahidlərin işlənmə məqamları»** adlanır.

Frazeoloji vahidlər yazıçı-dramaturq Elçinin dilinin leksikasının ən zəngin - çox işlənən, ən təsirli qismini təşkil edir. Məsələn: Özündən çıxmaq-hirslənmək, canı qurtarmaq-ölmək, qulaq asmaq-dinləmək, dərisinə saman təpmək-cəzalandırmaq və s.

Elçinin pyeslərinin dilində nidayi frazeologizmlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Bu nidayi frazeologizmlər təşəkkür çalarlığına (Allaha çox şükür, xoş gördük, sağ ol), and və xahiş çalarlığına (Allaha and olsun, sən öləsən, qəbrə qoyasan), əzizləmə və razılıq çalarlığına (qadan alım, allah rəhmət eləsin), qargış və söyüş çalarlığına (lənətə gəlsin, lənət olsun, cəhənnəm odunda yansın, tramvay altında qalsın) malik olurlar.

Frazeoloji birləşmələr iki formada dramlarda işlənmişdir: 1) heç bir dəyişiklik edilmədən, olduğu kimi işlənən frazeoloji vahidlər: dalağı sancmaq, kefi kök, ağlına gəlmək, quş qoymaq, başa düşmək, qulaq asmaq; 2) müəyyən dəyişiklik edilərək işlənən frazeoloji vahidlər: başa çəkmək - çəkir başa, eşq olsun_Əhməd bəyə - Əhməd bəyə eşq olsun, darda qalmaq - qalmışam darda və s.

Yazıçı bədii dilin materialı kimi qargışları personaj nitqinə iki formada daxil edir: 1) xalqdan gəlmə qargış söz və ifadələri olduğu kimi, dəyişmədən personaj nitqində işlədir (Əsədulla – Vay sənün atova lənət olsun! Alə, adama da belə ad qoyarlar? (Ddq., s.14)), 2) obraz qargışlardan özünün istədiyinə uyğun şəkildə istifadə edir. Bu hirslənmə məqamında özünü daha çox göstərir. Məsələn: Gülər xanım – Qorbaçovu görüm... (söz tapmır). Qorbaçovu görüm... Qorbaçovu görüm tramvay altında qalsın!.. (Ddq., s.134-135).

Birinci fəslin beşinci yarımfəslə **«Dram dilində onomastik vahidlərin üslubi imkanları»** adlanır.

Elçin dramlarında şəxs adlarının seçilib işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, adların ifadə vasitəsi kimi uğurlu nümunələrini yaratmışdır. Yazıçının dramlarında xüsusi adlar komik təsir mənbəyi kimi

mühüm rol oynayır¹.

Dramların dilində bəzən eyni obraz üçün müxtəlif adlardan istifadə edilmişdir. Yazıçı obraz adlarının bəzən necə yarandığını da göstərməyə çalışır, ümumxalq dilində bu cür adlandırmanın təbiiliyini bədii əsərə də daxil edir. Maraqlıdır ki, çox vaxt bu adlardan ikincisi - sonra yarananı daha çox işlək olur, ətraf mühit obrazı bu adla tanıyır. «Qızıl» pyesində Çərkəz bəyi zəhəri əlamətlərinə görə hamı «Çəpiş bəy» adı ilə tanıyır. Yazıçı bu adın əmələ gəlməsini obrazın zəhəri əlaməti ilə əlaqələndirmişdir.

Dramlarda komizm yaratmaq üçün istifadə olunan xüsusi adların bir qrupunu ləqəbli adlar təşkil edir. Məsələn: Falçı Ağabacı, anasının əmcəyini kəsən İbrahim, Mehtər Cəfər, Şövkət İşbilən, Havalı İbrahim, Muxtar Bədheybət, Mələk Pırpızaq, Palan Ömər və s.

Elçin dram dilində toponimik vahidlərdən aşağıdakı üslubi məqsədlər üçün istifadə etmişdir: 1) yazıçı dramlarda həyat hadisələrini təsvir edərkən həmin yerlərin adlarını olduğu kimi saxlamış, toponimik vahidlərlə obrazın nitq mənzərəsini monolitləşdirmişdir; 2) yazıçı dramlarda baş verən hadisələri şişirtmək məqsədilə bəzən uydurma toponimlərdən istifadə edir. Məlumdur ki, dünya xəritəsində Cərculistan adlı ölkə yoxdur. Bu yazıçının uydurduğu yer adıdır; 3) dram dilində toponimik vahidlər komik məzmun çalarlıqları yaradır. Məsələn: Kişi – bədi, sən Allah! (yamsılayır). «Mənim milli hissimə toxunursan... Mənim vətəndaşlıq prinsiplərim...». Bəs sən deyildin sovet vaxtı təklif eləyək ki, Bakının adını dəyişib Brejnevabad qoyaq? (Esə., III, s.413).

Beləliklə deyə bilərik ki, yazıçı xüsusi adlardan, xüsusən də toponimlərdən öz real məqsədinə çatmaq məqamlarında istifadə edir.

II fəsil «Elçinin dram dilinin üslubi sintaksisi» adlanır.

Dram dilində «dioloji mətnlərin öyrənilməsi situasiya problemini ortaya çıxarıb, onun ehtiva dairəsini və mənə növlərini araşdırmağı tələb edir»². Dram dilinin dialoqları sual – cavab strukturu üzrə inkişaf edir. Hər iki struktur kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Suallar cavabları meydana gətirir. Cavablar təsdiq və inkarda olur.

Bu fəslin birinci yarımfəslində «**Dram dilində tipik sintaktik**

¹ Бах: Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. Bakı: API-nin nəşri. 1986, s.123

² Сафулина Ф.С. Актуальные проблема изучения синтаксиса тюркской разговорной речи-Тюркское языкознание / Материалы III Всесоюзной тюркологической конференции. Ташкент: Издательство «ФАН» Узбекской ССР, 1985, с.222

konstruksiyalardan istifadənin üslubi çalarlıqları» nəzərdən keçirilir.

Tipik sintaktik konstruksiyalar dram dilində danışq dilindən irəli gəlir. Bunlarda emosionallıq, ekspressivlik keyfiyyətləri güclü olur. Bu haqda yazan tədqiqatçılar dəfələrlə təsdiq etmişlər ki, dram dili tək cümlələrlə deyil, həmçinin tipik sintaktik konstruksiyalarla yüklənir, mühüm mətləblər həmin formalar vasitəsilə açılır.

Dram dilində tipik sintaktik konstruksiyaları aşağıdakı formada ümumiləşdirmək olar: əlavə konstruksiyalar, qoşulma konstruksiyalar, yarımçıq konstruksiyalar, elliptik konstruksiyalar, seqment konstruksiyalar, əvəzlik konstruksiyalar.

Əlavə konstruksiyadan dram əsərlərində daha çox istifadə edilir. Dram əsərlərində obrazın müxtəlif hərəkətləri, davranışı, jest və mimikası, başqa obrazlara münasibəti, yerişi, duruşu, danışq tərzü və s. əlavə konstruksiyalar vasitəsilə verilir. Çox vaxt personajın adından sonra onun kimə üz tutduğu, hansı əhval – ruhiyyə ilə, nə tərzdə danışdığı barədə məlumat verilir»¹.

Cümşüdlü – Gəl bura! (Arzunun qolunu əlləyir). Ay malades! (gözü ilə az qalır qızı yesin) (Esə., IV c., s.49).

Bu cümlələrdə mötərizə içərisindəkilər əlavə konstruksiyalara misaldır.

Əlavə konstruksiyaları Elçinin dramlarından seçilmiş nümunələr əsasında quruluş etibarı ilə bir neçə qrupa bölmək olar: 1. Bir sözdən ibarət olan əlavə konstruksiyalar: Arzu – Dayan görüm... (Heyrətlə) (Esə., IV c., s.53); 2. Söz birləşməsindən ibarət olan əlavə konstruksiyalar: Qonşu qadın – (ərinin ardınca gedərək) (Esə., IV c., s.85); 3. Sadə cümlədən ibarət olan konstruksiyalar: Gənc kişi – Adamı başa düşmək çətin işdi... (Qapını açır) (Esə., IV c., s.95); 4. Mürəkkəb cümlədən ibarət əlavə konstruksiyalar mürəkkəb cümlənin yarımçıq formaları, xüsusilə dioloji nitqdə özünü göstərir və situasiyadan, bütöv informasiyanın məzmunundan asılı olur². Qadın – Nədir? (Gözlərini yumub bir müddət, elə bil nəyəsə qulaq asır, sonra yenə məktubu oxumağa başlayır) (Esə., IV c., s.107); 5. Sintaktik bütövdən ibarət olan əlavə konstruksiyalar: Qadın – Mən bütün bunları deyirəm ki, siz daha məndən gizlənməyəsiz! Axı, mən hiss edirdim ki, siz (Barmağı ilə yuxarını göstərir) ordan (Yuxarı baxır, sonra ətrafa göz gəzdirir). (Esə., IV c., s.120).

¹ Kazamov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, s.260- 263

² Bax: Müzəffəroğlu Q. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlənin struktur semantikasi. Bakı: Nurlan, 2006, s.155-156

Qoşulma konstruksiyalar (sintaqmlar). Danışiq dili xüsusiyyətlərini dram dili bütün parametrlərilə özündə əks etdirir. Adi danışiq dilində olan qoşulma sintaqmların dialoqun sual və cavab replikalarında tez-tez işlənməsi həmin xüsusiyyətlərdən biridir. Bunun səbəbi nitqin həyəcanlı ifadəsi, yaddan çıxmış fikrin yenidən işlənməsidir. «Qoşulma sintaqmların dilimizdə xüsusi pozisiyası vardır; əsas söyləm (və ya cümlə) + qoşulan hissə – qoşulma konstruksiya və yaxud qoşulma sintaqm. Qoşulma sintaqmlar və yaxud qoşulma konstruksiyalar əsas söyləmdən xüsusi intonasiya ilə ayrılır, əlavə mənaları ifadə edir. Əsas söyləm avtosemantik, ona qoşulan sintaqm sinsemantik xarakter daşıyır»¹.

Elçinin dramaturgiya dilində qoşulma sintaqmların müxtəlif növləri ilə qarşılaşmaq olur:

1) əsas söyləmdəki üzvü izah edən, aydınlaşdıran qoşulma sintaqmları. Məsələn:

Ədilə – (ayaq saxlayır). Başqa adamlar? Kimi? Mən başqa adam tanımıram... Səlim Kərimovu çağırıydımmı, Xəlilin şöbə müdirini? (Bdə., s.299).

2) əsas söyləmdən parselyasiya nəticəsində qopub ayrılmış qoşulma sintaqmları: Məsələn:

Ədilə – Yox, yox, Şuşaya gedək... Cıdır düzünə; istəyirsiniz İsa bulağına. Yox, Cıdır düzünə... (Bdə., s.279).

3) əsas söyləmdəki üzvü xüsusiləşdirən qoşulma sintaqmlar. Belə qoşulmaların tərkibində «xüsusən», «o cümlədən», «özü də», «hətta» və s. leksik – grammatik vasitələr iştirak edir. Qoşulma sintaqm hissəsində olan həmin vasitələr ən çox küllün cüzə münasibətini ifadə edir. Məsələn:

İsgəndərzadə – Bəli! Məndə tərəddüdlər yarandı. Xüsusən bir yerdə... (Bdə., s.69).

Yarımçıq konstruksiyalar. «Buraxılmış üzləri mətnə, situasiyaya, cümləni təşkil edən üzvlərinin forma və məzmununa əsasən bərpa oluna bilən yarımçıq cümlələr ümumiyyətlə, dioloji nitq üçün xarakterik olan sintaktik konstruksiyalardan biridir. Həmin cümlələr dialoqun ayrı-ayrı sual-cavab replikalarında işlədilir, fikrin intensivliyini, başlıca olaraq isə dildə qənaəti təşkil edir»².

Elçinin bütün dramlarının dilində yarımçıq cümlənin demək olar

¹ Namazova F. Bədii əsərlərin dili və sənətkarlıq xüsusiyyətləri. (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında). Bakı: Nurlan, 2006, s.22

² Namazova F. Bədii əsərlərin dili və sənətkarlıq xüsusiyyətləri (İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyası əsasında). Bakı: Nurlan, 2006, s.30

ki, əksər modellərinə rast gəlmək olur: yarımçıq cümlə sual (Partiya lideri – Nədi? (Esə., III c., 412); cavab şəklində (Xanım – Niyə bilmirsən? (Esə., III c., 416) verilir.

Bundan başqa cümlənin birinci tərəfində işlənmiş xəbər, ikinci tərəfində işlənmir: replikaların sual və cavab cümlələri yarımçıq şəkildə təkrar olunur, monoloji nitqdə də sözə qənaət etmək, təkrara yol verməmək, nitqin təbiiliyini və emosionallığını təmin etmək məqsədilə yarımçıq cümlələrdən istifadə edilir, yarımçıq cümlə söz-cümlə ilə yanaşı işlənir, dram əsərlərinin dilindəki yarımçıq cümlə dialoqun sual cümləsindəki bir üzvün yenidən təkrarından ibarət olur, dialoqun yarımçıq cümlələri iqiqat sualdan istifadə etməklə yaranır və s.

Elliptik konstruksiyalar. Elliptik konstruksiyalar xəbəri buraxılmış yarımçıq cümlənin bir növüdür. «Ellipsis» poetik sintaktik fiqurudur. Ellipsisdə üzvün buraxılması kameral xarakter daşıyır. Bu cür hadisə nitqin lakonikliyinə xidmət göstərir. Belə cümlələr dildə ellipsis hadisəsi nəticəsində formalaşır»¹.

Elçinin dram əsərlərinin dilində elliptik cümlələrin bir sıra növ və formalarına rast gəlmək olur: 1) buraxılmış xəbəri əvvəlinci replikada ifadə olunan fikirlə müəyyənləşən elliptik cümlələr (Zibə xala (onun sözünü kəsir). Alın, bu da mənim adresim! Özüm də yazacağam sizə!); 2) çağırış, müraciət məqamında işlədilən elliptik cümlələr. (Səslər: - Həkim! – Nəfəs alır: Ma... (Esə., III c., 577); 3) təşəkkür, təbrik, alqış, sağlıq demək məqamlarında istifadə olunan elliptik cümlələr (Əliabbas kişi – (əllərini yuxarı qaldırır) İlahi, şükür kəramətinə (Esə., III c., s.68); 4) qarğış etmək məqamında işlədilən elliptik cümlələr (Baş redaktor – lənət şeytana! (Esə., III c., 379).

Seqment konstruksiyalar. F.Ağayeva «Azərbaycan danışq dilinin sintaksisi» adlı doktorluq dissertasiyasında seqment vahidlərə danışq dilinin mühüm göstəricisi kimi yanaşmış, onların yarımçıq, adlıq cümlələrlə, xitab və vokativ frazalarla oxşar və fərqli cəhətlərini və s. aydınlaşdırmışdır².

Dramların dilində seqment konstruksiyalar həm müstəqil frazalar, həm də vokativlik funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn: Arvad (ayağa qalxır) – Of-f-f... Belə də dərd olar (Esə., III c., 436).

Əvəzlik konstruksiyalar. Xüsusi situasiyada meydana çıxan

¹ Namazova F. Müasir dramaturgiya dili. Filologiya məsələləri. Bakı: Nurlan, 2007, s.131-137

² Бах: Агаева Ф.М. Синтаксис Азербайджанской разговорной речи. АДД. Баку: 1979, с.48

əvəzlik konstruksiyalar dram dilində dialoq şəraitində personajların nitqində müxtəlif quruluşa və mənaya malik olur. Xüsusən də işarə və sual əvəzlilikləri: a) İşarə əvəzlilikləri işləndiyi konstruksiyalar: Siyasi icmalçı – Bəli! Mən dedim də! KQB-nin ştabı indi o ölkədə yerləşir! (Esə., III c., s.370); b) sual əvəzlilikləri işləndiyi konstruksiyalar. Məsələn: Baş redaktor – necə yəni armud? (Esə., III c., s.367).

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə «**Dram dilində üslubi-ekspressivlik yaradan vasitələr (təkrarlar və xitablar)**» adlandırılmışdır. Bu hissədə müxtəlif tipli təkrarlar və xitablar, onların işlənmə yeri və üslubi məqamları müəyyənəndirilmişdir.

Dram dilində təkrarlar mətni struktur-semantik cəhətdən təşkil edən sintaktik vasitələrdəndir. K.Vəliyev müxtəlif quruluşlu təkrarları fərqləndirərək onların mətnin struktur-semantik təşkilində mühüm rolunu göstərir¹.

Təkrarlar dram əsərləri üçün də əlverişli və münasib üslubi vasitədir. Elçinin dram dilində təkrarların bədii üslubi ifadə vasitəsi kimi işlənməsinin bəzi xüsusiyyətləri vardır. Dramaturq fikri yüksək pafosla təkrarlar vasitəsilə ifadə edir. Dramaturq obrazın keçirdiyi dərin sarsıntıları, təsir hissələrini təkrarlar vasitəsilə verir. Yazıçının dramlarda obrazın nitqinə daxil etdiyi təkrarlar ifadə edilən ideyanın verilməsi üçün müşayiətedici rol oynayır və s. Məsələn: Əsədulla – Zəhrimar! Xörəyin adı zəhrimardır!

Dram dilində müəyyən şəxsə və ya əşyaya edilən müraciət-xitab kommunikativ situasiyadakı şifahi ünsiyyətə xas olan mahiyyətdə olur. Kommunikativ situasiyada xitabdan istifadə də əsas məqsəd dinləyənin diqqətini cəlb etmək, onu dinləməyə səfərbər etməkdir. Dram dilində xitab daha çox bədii-üslubi vasitə kimi emosianallıq yaratmaq üçün işlədilir. Cümlə üzvləri ilə bağlı olmaması, emosianal intonasiya ilə müşayiət edilməsi xitabın dram dilində geniş işlənməsi üçün müstəsna şərait yaradır. Dram əsərlərinin dilində xitab maksimum hisslə yükləndirilir². Elçinin dram əsərlərində işlənen xitabları müraciət obyektləri baxımından təsnif və təhlil etdikdə bunu aydın müşahidə etmək olar. Yazıçının dram əsərlərində xitablar çoxluq təşkil edir: 1) xitablar şəxsi münasibət bildiren sözlər vasitəsilə də ifadə olunur; 2) insanın işinə, hərəkətinə istinadən ona edilən xitablar obrazı

¹ Bax: Səfiyev A. Azərbaycan sovet komediyasında ideal məsələsi // Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: 1964, s.20

² Sadıqov Ə.M. Füzulinin lirikasında xitab / Füzulinin dili. Məqalələr, Bakı, Elm, 1997, s.77

səciyyələndirir; 3) müraciət olunana onun keyfiyyətinin hal-vəziyyətini bildirən sözlə kitab edilir; 4) danışığ nitqimizdə işlətdiyimiz «əşi, adə, alə, a kişi, ağəz» müraciət sözlərindən personaj nitqində istifadə olunur və s.

II fəslin üçüncü yarım fəsli «**Dram dilində adlıq, söz, vokativ cümlələrin işlənmə məqamları**» adlanır.

«Adlıq cümlələr» daha çox dram əsərlərdə remarkalarda istifadə olunur, əşya və hadisələrin vəziyyəti, yeri, zamanı, kəmiyyəti haqqında qısa və bəzən də emosional məlumat verilir. Məsələn, dramaturqun «Qızıl» pyesinin başlanğıcında «Zaman – 1914-cü il, avqustun 2-si, axşam. Məkan – Bakı şəhəri» (Esə., III c., s.7). Adlıq cümlələrdən, həmçinin ayrı-ayrı personajların dilində də istifadə olunur. Məsələn: müəllifin «Ah, Paris, Paris!...» dramında Vera Nikolayevnanın dilində verilmiş aşağıdakı mətnə diqqət yetirək: Vera Nikolayevna – Ax, Axmed bek!... (Xəyala dalarəq) Fransa!... Monpartr!... Monpartnas!... Sena!... Villa!... Gecə!... Yalnız tarşer yanır!... (Esə., III c., s.236).

Söz-cümləyə üzvlənməyən cümlələr də deyilir. Bu sintaktik vahidlər də dram əsərlərinin dili və üslubi üçün səciyyəvidir. Üzvlənməyən cümlələrə söz-cümlələr və vokativ cümlələr aid edilir.

Nominativ mənə kəsb edən söz-cümlələr mətn, situasiya və informasiya vasitəsilə əmələ gəlir. Belə cümlələr ədatlar, modal sözlər və nidalarla ifadə olunur, onlar yığcam, qısa, sürətli və emosional cavablar formalaşdırır. Elçinin dram dilində təsdiq (Qadın-Tanıdız? Polis – Əlbəttə! Onu tanımağa nə var ki?); inkar (Sona – Eh... Ağakərim Rusetin şəhərlərinən, kəndlərinən elə şeylər danışdı ki... (Esə., III c., s.548); emosionallıq bildirən söz-cümlələrə bol-bol rast gəlmək olur (Kişi – Ah, sənın saçın necə də tökülüb! Əziz Volodya! (Esə., III c., s.432).

Vokativ cümlələr. «Çağırış, müraciət bildirən söz və ifadələrin dram əsərlərinin dilində işlənməsi təbiidir. Çünki belə üzvlənməyən cümlələrdə narazılıq, etiraz, işarə etmə, diqqəti cəlb etmə, xəbərdarlıq və s. kimi semantik çalarlar ifadə olunur»¹. Məsələn:

Qız – Papa, sən nə eyləyirsən e?

Kişi – Sus-s-!... (Esə., III c., s.455).

Adi danışığda müraciət kimi bir sıra adamların nitqində kütləviləşmiş ə, əşi, adə, ədə, ağəz, ağız, aaz və s. sözlərdən vokativ cümlələrdən dioloji şəraitdə istifadə olunur. Məsələn:

Xanım – Nə olub? Ağı başına gəlib?

Qonşu – Yox, əşşi! O yazığın başı elə xarab olmayıb ki, təzədən

¹ Namazova F. Müasir dramaturgiya dili. Filologiya məsələləri. Bakı, Nurlan, 2007, s.5

düzəlsin! (Esə., III c., s.441).

II fəslin dördüncü yarım fəslə «Elçinin dramlarında nəqli, sual, əmr və nida cümlələrindən istifadənin yeri və məqamı» adlanır.

Cümlənin intonasiyaya görə növləri dram dili üçün əlverişli sintaktik vahidlərdir. Bu cür sintaktik vahidlərin bədii ifadə vasitəsi kimi əhəmiyyəti böyükdür. Ədəbi dilin bədii üslubunda, o cümlədən dram dilində belə sintaktik vahidlər geniş şəkildə işlənməkdədir.

Dram dilində informasiya iki tərəfli verilir. Bu dialoqun təbiəti ilə bağlıdır. Birinci tərəf sual replikasında, ikinci tərəf cavabda müəyyən informasiyalar ötürür. İnformasiyalar növbələşir. Belə cümlələrin birincisində sual cümlələri əsas olduğu halda, o birisində cavab stimulu aparıcıdır. Cavablar, adətən, nəqli cümlələrlə reallaşır.

Elçin təsdiq bildirən nəqli cümlələri personajların nitqində işlətməklə hadisə və insan münasibətlərinin obrazlar tərəfindən razılaşdırılmasını göstərir, tərəflərin münaqişə və kolliziyalardan uzaq olduğuna işarə edir. Məsələn:

Əflatun – Yoldaş Cümşüdoğlu, mənim sizə sözüm var.

Cümşüdoğlu – Eşidirəm (Esə., III c., s.21).

Firuzə – Bəs niyə belə gec gəldin?

Ələsgər – Əşi, o Əflatun müəllimin əlindən güclə qurtarıb gəlmişəm (Esə., III c., s.22).

İnkarlığın sintaktik üsulla ifadəsində nəqli cümlələrin inkar növü əsas sayılır. Təsdiqli cümlələrdən fərqli olaraq dialoqun həmsöhbətləri bir-birilə münasibətdə konflikt səviyyəsinə çatır, bir fikir digəri ilə razılaşdırılmaz. Dialoqun daxili toqquşmaları belə cümlələrin köməyi ilə açılır. Məsələn:

Birinci kişi (fikirli) – İndi ata da yoxdu?

İkinci kişi – Yox (Esə., III c., s.79).

Birinci kişi – Qardaş?

İkinci kişi – Yox (Esə., III c., s.79).

Aparılmış araşdırmalar göstərir ki, Elçin dram dilindəki nəqli cümlələr qiymətvermə və münasibət məqamlarında işlənir və belə cümlələr üstünlük təşkil edir.

Elçinin dram dilində işlənmə tezliyinə görə sual cümlələri daha çox üstünlük təşkil edir. Belə cümlələr müraciət məqamında (Ədilə – (cılğın). Bəs niyə siz dəhşətə gəlmirsiniz? (Bdə., s.210); fikri qüvvətləndirməyə və cümlədə müxtəlif mənə çalarları yaratma (Züleyxa – Görürsənmi, sən soruşursan, soruşursan ki, nə üçün? Görürsənmi sən bu sözləri necə yana – yana deyirsən (Bdə., s.277); fikrin qüvvətlənməsi

(Adam nə qədər xəyala dalar? Adam nə qədər özü – özü ilə danışar?; təsvirə poetik obrazlılıq vermək məqamlarında (Məsul katib – Əşşi, ay oğlum, baş redaktor, belə həyat olar, belə yaşamaq olar?) (Ddq., s.156) işlənir.

Elçinin dram dilində tez – tez istifadə olunan sintaktik vahidlərdən biri nida cümləsidir. Nida cümlələri hiss və həyəcanının ifadə edilməsində və oxucuda emosional halların yaranmasında xüsusi üslubi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn:

Xor – Yaşasın azad Azərbaycan! – Bir dəfə yüksələn bayraq bir daha enməz! (Ddq., s.13).

Elçinin dramlarında nida cümlələri müstəqilliyə, azadlığa çağırış məqamlarında: (Xor – İmperiya! Azərbaycandan əl çək!) (Ddq., s.13); yüksək hiss və həyəcan ifadə etmək: (Gülbəniz – Oy papa... Fransa!... Qoy öpüm səni! (Ddq., s.32); təəssüf, qorxu bildirmək, halına acımaq (Eynşteyn – Onun adını soruşan kimi, kompyüter yandı!...) (Ddq., s.20); nifrət və rədd etmək məqamlarında (Əsədulla – Alə, sən də əl - ayağa dolaşma də!...) (Ddq., s.70) işlənirlər.

Elçinin dram əsərlərində sual və nida cümlələrindən sonra ən çox işlədilən emosional cümlələrdən biri də əmr cümləsidir. Əmr cümlələri vasitəsilə yazıçı personaj nitqində razılıq, narazılıq, nifrət, nəsihət, məsləhət, tələb, istək, arzu, kin və küdurət, qəzəb hissləri kimi üslubi çalarlar yaradır. Məsələn:

Qoçu Həsənqulu – Alə, yenə əbləh?

Hacı Kazımağa – Kəs səsin!

Qoçu Həsənqulu – Qeyrət boğur axı məni, qədəş...

Hacı Kazımağa – Alə, demədim kəs? (Bn., s.171).

Tədqiqatın nəticələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

Elçinin dramaturgiya dilinin müəyyən olunmasında iki mənbə əsas götürülür: folklor və klassiklərin dram sənəti. Birincidə dilimizin etnoqrafik leksika və frazeologiya qaynağı təsdiqlənir. İkincidə isə klassik dramaturqların dram dilinin sintaksisi.

Tədqiqat göstərir ki, Elçinin dramaturgiya dili ənənə ilə novatorluğun, bədiiliklə ədəbiliyin, ədəbiliklə dialektiliyin və xəlqiliklə qrammatikliyin harmonik rabitəsinin ən parlaq nümunələrindən biridir.

Elçinin dramlarının leksikası forma və məzmunca rəngarəng olub, obraz və personajların nitqində olan söz və ifadə tutumunu, ondan necə istifadə etməni, bədii ictimai dəyəri və s. üzə çıxara bilir. Həmçinin, leksik cəhətlər dramaturqun sözdən istifadə imkanlarının məhdud və geniş şəbəkəsini də oxucuya çatdırı bilir.

Elçinin dram dilində omonimlər, antonimlər, sinonimlər fikri daha təsirli ifadə etmək, nitqdə satira, yumor və komik ifadələr yaratmaq, maddi varlığı və orada mövcud olan hadisələri daha aydın təsəvvür etmək üçün işlədilmişdir.

Tədqiqat göstərir ki, yazıçı xüsusi adlardan – antroponim və toponimlərdən öz real məqsədinə çatmaq məqamlarında istifadə etmişdir. Dramların dilində toponimlər öz işləkliyinə görə fərdi, spesifik xarakter daşıyır.

Elçinin dramlarında personajların nitq xüsusiyyətləri biri digərindən fərqlidir. Obrazların tipikləşdirilməsi zamanı seçilən söz və ifadələrə ciddi fikir verilmiş və tipikləşdirmə dramların ifadə etdiyi obyektiv-ictimai şəraitin xarakterinə, ümumi səciyyəsinə uyğun aparılmışdır.

Tədqiqat göstərir ki, dramların dilində dialektizmin növlərdən istifadə obrazların və cərəyan edən hadisələrin yazıçı tərəfindən hansı bölgəyə məxsusluğunu bildirməkdən ibarətdir.

Yazıçı evfemizmlərdən düşünülmüş, planlı, məqsədli şəkildə istifadə edərək dram dilində obrazlılıq keyfiyyətinin artmasına nail olmuşdur.

Elçin tarixi mövzudakı dramlarında tarixilik prinsipinə ciddi əməl etmiş, hər hansı bir dövrün dayaq-dil vasitələrini olduğu kimi saxlamışdır.

Elçinin dramaturgiya dilində dilimizə yeni daxil olmuş sözlər çoxluq təşkil edir.

Elçinin dramaturgiya dilinin cümlə sintaksisində bir sıra spesifik xüsusiyyətlər mövcuddur ki, bunlar əsərin emosionallığını, lirizmini gücləndirmişdir.

Elçinin dramlarının dilində monoloq və dialoqların xarakteri intonasiyanın gedişi ilə şərtlənir.

Təkrarlardan, nida, sual, əmr cümlələrindən, inversiyadan, sual-cavab replikalarından, yarımçıq cümlələrdən, qoşulma konstruksiyalarından, bədii parselyasiyalardan istifadə dram dilinin emosional gücünü daha da artırmağa xidmət etmişdir.

Mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı məqalələri çap edilmişdir:

1. Elçinin «Qatil» əsərinin dilində frazeoloji birləşmələr // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Naxçıvan: 2005, №16, s.64-66.
2. Dram dilində təkrarlar (Elçinin dramları əsasında) // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Naxçıvan: 2006, №3 (7), s.61-64.
3. Elçinin dram dilinin leksik xüsusiyyətləri. II məqalə // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: 2007, №1(55), s.23-25.
4. Dram dilinin frazeologiyası (Elçinin dram əsərləri əsasında) //

Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Naxçıvan: 2007, №1(21), s.219-224.

5. Elçinin dram dilinin semantik xüsusiyyətləri: çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim və antonimlər // Tədqiqlər. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: 2007, №2, s.210-219.

6. Elçinin dram dilində tipik sintaktik konstruksiylar // Filologiya məsələləri. Bakı: 2008, №2, s.166-179.

7. Elçinin dram dilinin leksik xüsusiyyətləri. (I məqalə) // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Təbiət, pedaqoji-psixoloji, humanitar elmlər seriyası. Bakı: №4, 2008, s.169-177.

8. Elçinin dram dilində antroponimlər // Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi Əsərləri. Humanitar elmlər və pedaqogika seriyası. Naxçıvan: 2008, №4 (24), s.213-218.

9. Elçinin dram əsərlərində dilek, soru, ünlem və emir cümlələri // Türk dili və ədəbiyyatı araşdırmaları dergisi, sayı 15, aqustos 2008, Burnova-İzmir (Türkiyə), s.221-229.

10. Elçinin dram dili haqqında // Heydər Əliyevin anadan olmasının 87-ci ilinə həsr olunmuş «Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri» I Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Slavyan Universiteti, 3-8 may 2010-cu il, s.270-273.

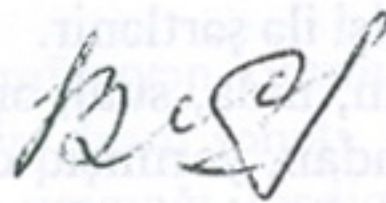
İxtisarlar

Ddq – «Dəlixanadan dəli qaçır»

Bdö – «Beş dəqiqə və əbədiyyət»

Bn – «Bülbülün nağılı»

Esə – «Elçinin seçilmiş əsərləri»

Язык и стиль драм Эльчина

РЕЗЮМЕ

В разделе диссертации «Общая характеристика работы» обосновываются цель и задачи исследования, научная новизна, теоретическое и практическое значение, методы и источники, объект и материалы, вопросы апробации работы.

Первая глава диссертации называется «Лексико-семантические и фразеологические единицы в языке драм Эльчина». В этой главе сообщая о месте и позиции драматургии Эльчина, о лексическо – стилистических особенностях языка драм, о семантике и фразеологии языка произведений, указывается, что Эльчин будучи признанным видным прозаиком, критиком, драматургом в своих драмах умело использовал лексические единицы Азербайджанского языка, многозначные слова, омонимы, синонимы и антонимы, фразеологизмы создали особый оттенок в языке писателя. Эльчин использовал ономастические единицы для определенных стилистических возможностей, вставив в язык персонажей драм эвфемизмов, внёс в их речь образность и экспрессивность.

Вторая глава диссертации посвящается синтаксису драматических произведений Эльчина. В этой главе говорится в синтаксических конструкциях, о повторах и обращениях, создающих экспрессивность, о назывных предложениях, о словах-предложениях диалогической речи, о коммуникативно-функциональных типах предложений (повествовательных, вопросительных, восклицательных, побудительных), в каких оттенках они использованы автором, какие стилистически окрашенные формирования выбраны автором в процессе использования в этих предложениях.

В разделе Заключение вышеназванные мысли обобщены в 13 пунктах.

The language and style of Elchin's dramas

Abstract

In the "General characteristics of the paper" part of the dissertation is dealt with the actuality of the topic, the aims and objectives, scientific innovation, theoretical and practical importance of the dissertation, method and sources, the object and the subject of the investigation, as well as, the approbation of the paper.

In the "Introduction" part of the paper the place and position of the drama in Elchin's activities is explained briefly, as a scientist is spoken his works devoted to the problems of our literature and drama and his writings about the writer and language.

The first chapter of the dissertation entitled "The lexico-semantic and phraseological units in the language of Elchin's drama". In this chapter it is dealt with the stylistic-lexical characteristics of the language of Elchin's drama, the semantic and phraseology of the language of works and noted that Elchin used the lexical units of the Azerbaijan language skillfully, polysemantical words, homonyms, synonyms and antonyms, phraseologisms using in his works created special shade of meaning in the writer's language. Elchin used the onomastic units for definite stylistic purpose, in the language of dramas giving euphemism to the characters' speech brought figurativeness and expressiveness to their speech.

The second chapter of the dissertation devoted to the syntax of Elchin's dramas, In this chapter the syntactic construction in the language of drama, the repetitions and addresses forming expressiveness, the nominative, word, vocative sentences of dialogic speech, the communicative-functional types (affirmative, interrogative, exclamatory and imperative sentences) of sentence have been chosen in Elchin's dramas and are dealt with how the writer used them and which stylistic colours were formed on the basis of them.

Conclusion contains the main and principal generalizing results of the research in 13 items.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

НАХЧЫВАНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

САРА АДИЛ КЫЗЫ ВАХАБОВА

ЯЗЫК И СТИЛЬ ДРАМ ЕЛЧИНА

10.02.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Нахчыван – 2010